

ETO: 94(497.1)“1944/1945”:7
821.511.141(497.113)-92

Lovra Éva

: Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar, Szabadka
: Városrendezési Tanszék
: lovra.eva@gmail.com

„A MI APÁINKNAK NINCS FEJFÁJA”

1944–45 még hidegebb napjainak feloldása a művészet feneketlenségében

Our Fathers Have No Grave-Posts

(Loosening the even colder days of 1944-45 in the chaos of art)

1944–45 fordulója nemcsak a személyes és családi tragédiák időszaka, hanem a nemzetek meghurcoltatásának ideje is, amikor kimondták a kollektív bűnösséget, s tömegsírokat hoztak létre. Az elmúlt évek, a levéltárak erre vonatkozó iratainak kutatása, a konferenciák, a dokumentumfilmek és a könyvek, a határozatok és a döntések újra feltépték a túlélők és áldozatok leszármazottainak sebeit, de a megnyugvás ígéretével. Munkámban arra kerestem választ, milyen módon tükröződik ez az időszak a vajdasági alkotóművészetben, hogyan ihlette meg az alkotókat. Felvettem a megnyugvás problematikáját is, ami azonosítható a fájdalom és elkeseredettség materializálódásával, azzal a pszichológiai vonallal, ami a magunkból kibeszélés, másokkal megosztás, az érzelmek, indulatok szétosztásával tompuló érzésekkel hozható összefüggésbe.

Kulcsszavak: 1944–45, még hidegebb napok, művészet, emlékezés méltósága, fejfa

Vajon Dobróka Dénes vagy Jézus utolsó szavai, Éli, éli, lám, lám sábkantári – Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem (utalva Bogdán József azonos című versére) találnak könnyebben utat a generációkon és emlékeken keresztül hozzánk? A hitelesség s az átérzés nem annak függvénye, hogy mikor éltünk, fizikailag mennyire kötődünk ezekhez az eseményekhez, hanem az az érzelmi sokk, ami még ma is kivált valamit az emberekből; milyen úton és intenzitással talál el a következő generációkhoz. Az emlékezés méltósága egy fájdalmas sóhajban is összpontosulhat, ha az nem a bosszút kívánja. Az ártatlan áldozatok talán ugyanazzal a felkiáltással mentek a halálba, mint Jézus tette azt ébredő kereszténységünkben. Visszatérhetünk-e a bibliai kezdethez, hogy szögletes és domború idomokkal az életet hirdessük a halál felett. Káin és Ábel torzulásai mégsem hozhatnak megnyugvást, csak újabb harcokat, sebeket feltépő felismerést, hogy újra csak ledöntötték a keresztek és összetörték a kőlapokat. A művészet erejét ez hozza felszínre, ami hamarosan megszólal, zenévé és be-

tonná változik, ami nem akar az atrocitások ténye fölé emelkedni, hanem az emlékeztetést szolgálja és figyelmeztet, hogy vannak még apák, nagyapák, testvérek, akiknek nincs fejfája, akiknek halála nemrég még egy elhallgatott történet, titokban elsírt bánat volt.

A történelem a művészetben hogyan adhat választ, milyen hatással lehet egy vajdasági vonatkozású, évtizedeken elhallgatott, elzárt aktákban és az emberek emlékezetében őrzött eseménysorozat a kor, a felnövő generáció esztétikájára, művészi kifejezéstudatára.

Vajon mit jelenthet a felnövő generációknak az, amit oly sokáig titkoltak, ami eddig nem vált hivatalos történelmünk részévé, amit csak átérezni lehet, megérteni soha? A *Mementó 1944–45* könyvbemutatója végén sokan kíséreltek a Topolyai Múzeum terméből, idősek, akik talán még emlékeznek rá, mi is történt akkor. Forró Lajos *Jelöletlen tömegsírok* (2007) című dokumentumfilmjét vetítették, amelyet azonos című könyve (1995-ben adták ki, majd bővített kiadása 2007-ben jelent meg) alapján készített. A dokumentumfilmet először Magyarokanizsán mutatták be 2009-ben.

Lehajtott fővel, sárban, szalmában, a saját vérüktől fuldokolva menetelnek a halálba, ártatlanul, de estére már a kollektív bűnösség terhét cipelve. A képi megjelenítés mellett, ami azokra az eseményekre irányította a figyelmet, amelyekről évtizedeken keresztül veszélyes volt beszélni, a narráció, ami a párbeszédekkel együtt érte el azt a hatást, ami élővé tette 1944 és 1945 telét. Magyarokanizsa, Adorján és Martonos nem véletlen helyszínválasztás, és a téma is adott, hiszen Forró Lajos, akinek nagyapját 1944 novemberében Martonoson ártatlanul kivégezték, 1992-ben kezdte a kutatást a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola történész hallgatójaként.

Útmutatóként alkalmazva a Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság *Mementó 1944–1945* című kiadványát kerestem fel Teleki Júliát, a délvidéki helytörténet-kutatót, volt tartományi képviselőt, aki tíz hónapos volt, amikor apját elhurcolták és megölték, a családot gyűjtőtáborba vitték.

„1944 őszén ezeket a magyarokat [T. J. konkrétan a csurogi magyarokat említi, de egész Vajdaság területén voltak likvidálások] bírósági végzés nélkül végezték ki. Összekötözött kézzel földelték el őket a sintérgödörbe, mint az állatokat. Nem volt koporsójuk, nincs keresztfájuk, nincs sírhalmuk. Ezért kellett a könyvben megírni a történéseket, a nevüket leírni, bár a névsor nem teljes, hogy legalább a nevük megmaradjon az utókornak, mindig emlékezzünk rájuk mi is és az utánunk jövők is. Úgy éreztem, hogy bár nem ismerhettem édesapámat, tennem kell érte valamit, ha már a történészek semmit nem tettek. Ezért írtam meg a könyvet, ezért jártam házról házra keresve a túlélőket, hogy a vallomásukat összegyűjtsem. A parlamenti munkámban, az írásaimban, a megemlékezéseken, a könyvemben a bennem összegyűlt fájdalmat próbálok kimondani,

olyan, mintha egy film peregne le a szemem előtt, látom a megtörtént szörnyűségeket.” (Teleki Júlia idézett gondolatait a 2011 áprilisa során folytatott levélváltásunkból idéztem, amikor arra kerestem a választ, miért tartotta fontosnak kutatásainak személyesebb, szubjektív hangvételű közlését, s nem csak a pusztán tények objektív leírását könyveiben, a *Keresem az apám sírját* [1999], *Visszatekintés a múltba* [1996] és a *Hol vannak a sírok?* [2007] címűekben, amelyek erről a sorsélményről szólnak megrendítő hitelességgel.)

Az objektivitást követelő tények mellett zaklatottan élnek a közvetetten és közvetlenül érintettek szívében a múlt eseményei, amelyet nem tekinthetünk addig történelemnek, amíg az áldozatok csontjai nem kerülnek méltó nyughelyükre, amíg a valaha élő nevére le nem kerül a kollektív bűnösség terhe.

„Mindenszentekkor mindenki kimegy a temetőbe szerettei sírjához, virágot visz, gyertyát gyújt, megsimogatja a fejfát, lélekben elbeszélget a hozzátartozójával, és nyugalmat talál. Ezt mi nem tehetjük meg. A mi apáinknak nincs fejfája, a sírjukat szeméttel borítják, meggyalázzák őket holtukban is, minket, élőket pedig azzal, hogy a szeméten keresztül kell odamennünk minden évben, hogy letegyük a keresztet, amit utána összetörnek, elégetnek. Ez a hely [a csurogi sintérgödör] nem ad megnyugvást a számunkra, csak fájdalmat, keserűséget.” (Teleki Júlia, 2011 áprilisa. Válasz arra a kérdésre, megnyugvást lehet-e találni a fájdalom és szégyen manifesztálódásában.)

A gondolat folytatásaként feltehetjük a kérdést, mi az emlékezés méltó módja, ami túlmutat az áldozatok rehabilitálásán, az objektivitáson. Nyugalmat találhat-e egy olyan helyen, ami nem egy személy nyugvóhelye, hanem univerzális, és az eseménynek állít vitatható emléket. Forró Lajos történészként és nagyapja sírját kereső hozzátartozóként kifejti, hogy a nyugalmat nem lehet egy kegyhelyen meglelni, csak arra elegendő, hogy emlékezzenek, figyelmeztetés az utókorra, hogy ne történjen hasonló. „A nyugalmat, esetleg a megbocsátást mindenkinek önmagában kell megtalálnia, és természetesen azt, hogy ez mikor jön el, mindenki maga dönti el. A nyugalmat és a megbékélést nem egy emlékhely felállítása hozza meg, hanem az, ha az áldozatok hozzátartozóitól valaki bocsánatot kér és kimondja: Szeretteik ártatlanul veszték oda. Emellett a végső megnyugvást az hozhatja, ha az áldozatokat tisztességesen el lehet majd temetni. Addig nehezen lesz megnyugvás, amíg buszpályaudvarok, szeméttelpek, erdei lövészárkok mélyén vannak elásva.” (Idézet Forró Lajos leveléből, amit 2011. április végén írt válaszul arra a kérdésre, mi a méltó módja az emlékezésnek, hogyan található meg a nyugalom és megbocsátás – gondolva itt egy emlékhely létesítésére vagy egy könyv megírására.)

Siflis Zoltán, a Balázs Béla-díjas szabadkai filmrendező a kilencvenes évek elején kezdett kutatni 1944–45 fordulójának túlélőit, leszármazottait után. A gyűjtés eredménye a *Temetetlen halottaink* című dokumentumfilm (1991), ami

arccal és arc nélkül sorsokat szólaltat meg, a művészet vizualizációs eszközeivel hat a generációkra, feltárva a negyvenes évek közepének eseményeit. Amíg él a rettegés az emberek szívében, addig nem beszélhetünk a művészet nyugtató erejéről, a katarzis a kimondott szavakon keresztül áramlik, de néha, elmondása szerint, azok az emberek, akik felvállalták történetüket és arcukat, visszavonták, nevük elhallgatására kérték, vagy csak annak adtak hangot, hogy rettegnék kimondott szavaik következménye miatt. Néha a megnyugvás keresése az, ha kimondunk valamit, ha érzik a túlélők, hozzátartozók, hogy figyelnek rájuk, és meghallgatják őket. Az események leképezése a megnyugvás, a katarzis felé vezető út, amit már nem a túlélők generációja, hanem egy olyan következő korosztály valósít meg, akik az objektivitás szubjektív felhangjával tudnak ehhez közelíteni, legyen szó a leszármazottakról vagy csak fiatalokról, akik hírből, ma már hiteles forrásokból értesülnek a még hidegebb napokról. A Siflis Zoltánnal 2011 áprilisának közepén folytatott beszélgetés nemcsak a még hidegebb napok vizualizálásának fontosságára adott választ, de felszínre hozta azokat a műfajokat is, amelyek nemcsak képi megjelenítésükkel, de az események hangulatának megjelenítésével is hatnak. 2004-ben a Magyar Kanizsai Udvari Kamaraszínház elhatározta, hogy színre viszi 1944–45 fordulójának borzalmait. Így született Siposhegyi Péter és András Attila *Magyar Pietà* című színműve András Attila átdolgozásában és rendezésében, a szabadkai színtársulat előadásában. A kerettörténet adott, 1944 és 1945, de a színmű keveredik a valósággal, a színészek „hiába lesik azonban a híreket, a feloldozás, ahogyan az eredeti, 1945-ben játszódó történetben, ugyanúgy a színészek magánéletében is elmarad. András leleményes megoldással úgy tesz, mintha egy félkész produkciót tárna elénk, amelyben nemcsak a szereplők, a megjelenített személyek, hanem a színészek mindennapjaiba, lelkivilágába is bepillantást nyerhetünk” (a *Magyar Hírlap* nyomán). Burány Nándor *Összeroppanás* című regényében (1968) elsőként szolt a magyarok 1944-es meghurcoltatásairól, a zentai vérengzésről. Siflis Zoltán gondolatait folytatva elmondja, hogy kifejező szavakkal és filmmel elmondani, rögzíteni a múlt eseményeit, de egy zenemű lenne ma is és lett volna a leghatásosabb a fájdalom, a kétségbeesés és az őrlődés valós érzelmeinek átadására, de ilyen mégsem született, pedig azt a tagadás és az elhallgatás időszakában is elő lehetett volna adni, hisz nem konkretizálja az ihlető eseményt, csak érzéseket közvetít. Verebes Ernőt emeli ki, mint egyikét azoknak, akik ma, a Vajdaság területén tevékenykedő művészek közül, meg tudnák oldani ezt a feladatot. Festmények, játékfilm, mind-mind olyan eszközök, amik áthidalhatják a hallgatás éveit, emléket állíthatnak, s a következő generációkat is emlékezésre készíthetik. Már nemcsak visszaemlékezni kell, ebben keresni a megnyugvást, olyat alkotni, ami ennek a támasza, hanem arra is gondolni, hogy a hitelesség nem vész el akkor sem, ha az alkotó nem közvetetten érintett, ha

bizonyos érzelmi, de nem értelmi távlatból szemlél. Kalmár Ferenc 1993-ban Szabadkán a Zentai úti temetőben felállított szobra a megemlékezés helyszíne, a szobor vergődő madárként ábrázolja a meghurcoltakat. A szobrász hamvaiból feltámadó főnixként ábrázol, a madár motívumával nem csak ennél a szobránál találkozunk, művészeti szemlélete a természet, a természetes anyagok, a fából kibontakozó szobor, a madár, ami formájával és színeivel játszik, ennél a köztéri szobornál háttérbe szorul, anyaghasználata és a monokróm jelleg igazodik az emlékezés tragikumához.

Siflis Zoltán összegzőként nem a rombolást, a szétesést és a halált találja megfelelő motívumnak, ami által emléket állíthatunk; a katarzis és megnyugvás nem ezek felidézésével található meg.

A vajdasági születésű Fekete Dénes, a fiatal szobrász, a Pécsi Képzőművészeti Akadémia végzős hallgatója sem a pusztulás motívumát járja körül, amikor a Kalmár Ferenc vergődő madara és a csurogi keresztek hatására, beszélgetésünk folyamán felmerül egy emlékmű, szobor gondolata, amely az 1944 és 1945 őszen és telén történt eseményeknek állítana emléket. Az ihletettség az univerzális, alapvető formákhoz és gondolatokhoz társul, nem csak egy nemzet halottainak emlékére.

„Ma a Vajdaságban erős a nemzetek közötti széthúzás, és ezt a közös értékekkel lehet csak áthidalni, azokat a dolgokat kell hangsúlyozni, amelyek elementárisak és összekötnek minket mint embereket és népeket. Fontosnak tartom, hogy ne csak a halált és a szenvedést lássák a múlt eseményeiben, hanem azt, hogy melyek azok az eszmék, amelyek minket emberré tesznek, amelyek az életre ígert mondanak, és nem megsemmisíteni akarják azt. Az élet és a halál egységet alkot, az örök körforgás része, valami elindul és utána befejeződik. A Vajdaság összes népe megsínylette a háborúkat, főleg az ártatlanok. Ez az emlékmű alapkonceptiója. Nem vagyok vallásos, de közös alapkövünknek tartom a Bibliát. A halál kezdetét venném kiindulópontnak, ami Ádámhoz és Évához köthető. Két stilizált alakot állítanék egymással szembe, csak két formát, az egyik ívesebb, míg a másik szögletesebb, ezáltal jelképezve a női és a férfi test vonalait és arányait. Mindkettő egy-egy magas posztamensen állna, amibe az itt élő népek nyelvén a Bibliából vett idézet lenne, ami az őszülők teremtéséről szólna, mert fontosabb a teremtés mint a rombolás. Igaz, ehhez az eseményhez Káin és Ábel figurája jobban illene, de formailag fontosabb a nyugalom megtestesítése, mint az erőszak dinamizmusa. E két harcoló figura is megjeleníthető stilizálva. Ugyanúgy az ide tartozó vésett idézetekkel. Anyag szerint a bronz az, ami legközelebb áll hozzám, de az emlékmű lehet betonból is, hisz ma már nagyon jó anyagok vannak, amelyek átalakítják a cement tulajdonságát, ez alapján észrevehetetlen, hogy nem a megszokott nemes anyagból, kőből, készült a szobor” (Fekete Dénes, a 2011. május elején elhangzott beszélgetésből).

Az emlékmű a közös emlékezés színhelye, egy központi helyen felállított szoborpark, ahol csendesen és méltósággal „mindenki letehetné a koszorúját, ott [Csurogon, ahol kivégezték a magyarokat, a sintérgödörnél – L. É.] lehetne felállítani a magyar áldozatok és a második világháború összes áldozatainak egy emléktáblát. Erre tettem fel az életemet – írja Teleki Júlia 2011. április 4-én küldött levelében –, hogy apámnak és a többi ártatlanul kivégzett magyarnak méltó emlékhelye legyen”.

A központi park és szobor mellett a Vajdaság területén található tömegsírok helyét megjelölve, formailag és anyagában hasonló emlékeztetőket javasol Fekete Dénes, amelyeken szerepelnének a tömegsírok és -mészárlások helyszínei, esetleg egy térképre relief a megjelölt helyekkel.

Lehet-e valami fájóan szép, érezhetjük-e egy hely szentségét, ha az a mai napig egy sintérgödör, dögtemető? Szabad asszociációink vezethetnek-e a történetek kiteljesedéséhez, ami akár egy csapat gyerek elhalkuló zsvivájában vagy a tyúkok kicsorduló vérében összpontosul? Bogdán József katolikus pap, költő gondolatai (Bogdán József: *Mikor a csirkét kopasztotta*) reagálnak a bibliai Ádám-Éva teremtésmotívumára, amit Fekete Dénes említ, mint a káosz és rombolás ellentétét, bár a fiatal szobrász világi szellemben alkot és ateistának vallja magát, mégis a Bibliát említi, mint a közös hit, az összekapcsoló erő hatalmát, de ebben a megfogalmazásban is az univerzális világszemlélet, nem pedig a dogmákhoz ragaszkodása a mérvadó, hanem az életet adás és káoszteremtés motívuma, mint Ádám és Éva, Káin és Ábel.

Bogdán József, akit meghihettek az 1944-es események, verseinek egyikét, az *Egy csúrogi házban*-t Teleki Juliának ajánlotta, a *Virágcsokor Teleki Juliának* (2008) címűben a vérző rózsza szimbólumaként ábrázolta az összes fájdalmat és megaláztatást, amit az áldozatoknak el kellett viselniük. Évről évre megemlékeznek a csurogi mészárlásról a falu dögtemetőjénél. „Magszerettem a templom helyét, ezt a helyet, itt éreztem át a szépséget és a megnyugvást. Fájóan szép! Elképzelttem, hogy mennyi év telt el, láttam a síró embereket ezen a helyen, de valamiféle megnyugvást is, ami nem jelent egyet a nyugalommal, mert azt nem lehet megtalálni. Szent helynek tartom, ahol vibrál a levegő, a katarzis élményét hozza” – mondta Bogdán József 2011 áprilisában folytatott telefonbeszélgetésünk során. Más élmény, meghittebb, intimebb, mikor egyedül látogat el a helyre, mint amikor a temetőbe megy halottaihoz, hiszen temető ez is, ártatlanok nyughelye. Néhány évvel ezelőtt – egy megemlékezés alkalmával – egy csapat, húsz-harminc roma gyerek játszott hangosan a hely közelében, zavarva a beszédeket, megemlékezőket. „Az ártatlanságot láttam bennük, a mosolyukat és szép, fehér fogaikat – mondja –, s a csendesedő játékukat, miután egy ott levő tanító maga köré hívta őket, s csendre intette a viháncolókat. Nem mentek el, de kicsit talán megérintette őket a kimondott szavak, a hely szelleme” (B. J., 2011 áprilisa).

Az ártatlanság bibliai báránya egy csirke képében jelenik meg *Mikor a csirkét kopasztotta* (a verset Bogdán József még a kötet megjelenése előtt küldte el [BOGDÁN 2011]), asszociációja egy katonatiszt szavaiból indul, aki a mérszárlást csak így tudatosította: *Klali smo kao piliće* (Vágtuk [a nyakát], mint a csirkékét), s kiteljesedik a partizán nők piros nyakkendőjében és Dobróka Dénesben, aki az udvarán csirkét kopasztott, és 1944-re emlékezett:

[...] *dobróka*
dénes a halálba
ájult gőzölgő csirkét kopasztotta meztelen
volt a partizánnő
piros volt a nyakkendője mikor a nyakamat
megmarkolta minket
is kopasztottak mondta negyvennégyben
minket is kopasztottak
mondta dobróka dénes egy kékezüst
vájdling előtt a latyakos
hóban toporogva

IRODALOM

- BOGDÁN József 2011. *Másnap*. Újvidék
 FORRÓ Lajos: Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson, Adorjánon 1995. II., bővített kiadás 2007. Szeged
 TELEKI Júlia 1999. *Keresem az apám sírját*. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu

EGYÉB FORRÁSOK

- Jelöletlen tömegsírok*. Magyar dokumentumfilm, 2007. Rendezte SÁNDOR János, forgatókönyv FORRÓ Lajos.
www.tomegsirok.hu
Temetetlen halottaink. Magyar dokumentumfilm, 1991. Rendezte SIFLIS Zoltán.
http://www.magyarhirlap.hu/ahogy_tetszik/szinm_es_valosag.html
<http://szentkoronaradio.com/node/32356>

Our Fathers Have No Grave-Posts

(Loosening the even colder days of 1944-45 in the chaos of art)

The turn of 1944-45 was not only a period of personal and family tragedies but also the time of calumination of nations, when collective guilt was pronounced, and when mass graves were filled. The past years, the research of archival documents on these events, conferences, documentaries and books, decisions and declarations have once again opened up the wounds of the survivors and of the victims' descendants, but this time with the promise of reconciliation. The paper attempts to answer the question how this period has reflected in creative arts in Vojvodina, and in what way it has inspired artists. The issue of reconciliation is another point, which can be equalled with the materialization of grief and sorrow, the psychological line that can be connected with feelings that lose their harshness by letting them out of ourselves, sharing them with others, and the distribution of emotions and urges.

Keywords: 1944-45, even colder days, art, the dignity of remembrance, grave-post